

Anyagszerkezet, anyaghullámok, atomi és molekuláris kölcsönhatások

Példaként: atomi erő mikroszkópia

Bozó Tamás
Nanobiotechnológia és Molekuláris Biofizika Munkacsoport
Biofizikai és Sugárbiológiai Intézet

2015 október 8.

Áttekintés

Témakörök:

- atommodellek
- atomszerkezet
- az elektron kettős természete
- szabad és kötött elektron terjedése
- atomi és molekuláris kölcsönhatások
- atomi erő mikroszkópia

Kollokviumi tételek:

8. A részecske-hullám kettősség bizonyítása az elektron esetében. Anyaghullámok szabad és kötött állapotban.

9. Atomi és molekuláris kölcsönhatások általános leírása.

10. Az atomi erő mikroszkópia (AFM) alapelve, működési módjai, alkalmazási lehetőségei.

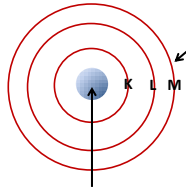
Tankönyvi részek: I/1.1, I/1.2, I/1.3, I/1.4, I/2, X/2

Kapcsolódó gyakorlatok: Fényemisszió, Fényabszorpció, Rezonancia

Atommodellek

 1803 1804 1904 1911 1913 1923 1926 1927-28 1927-28 1932	<p>~ Kr.e. 400 Demokritosz: az anyag atomokból áll</p> <p>1803 Dalton: kémiai súlyviszonyok, az elemek azonos atomokból állnak, billiárdgolyó modell</p> <p>1904 J.J. Thomson: katódsugárzás: elektron felfedezése, elektron tömege „mazsolás pudding” modell</p> <p>1910 R.A. Millikan: elektron töltése</p> <p>1909-11 E. Rutherford: atommag felfedezése, bolygómodell</p> <p>1913 N. Bohr: diszkrét atomi energiaállapotok, Bohr-modell</p> <p>1914 J. Franck, G.L. Hertz: energiakvantum</p> <p>1923 L.V. de Broglie: elektronhullám</p> <p>1926 E. Schrödinger: hullámegyenlet, kvantummechanikai atommodell</p> <p>1927 W. Heisenberg: határozatlansági reláció</p> <p>1927-28 C.J. Davisson, L.H. Germer, G.P. Thomson: elektronhullám interferencia</p> <p>1932 J. Chadwick: neutron felfedezése</p>
--	---

Atomszerkezet

elektronhéjak ← **elektron**
 $m_e = 9.10938356 \times 10^{-31} \text{ kg}$
 $q_e = 1.60217662 \times 10^{-19} \text{ C}$

atommag, nukleonokkal:
 protonok (p^+)
 neutronok (n^0)

kémiai tulajdonságok!

Z: atomszám = protonszám (= elektronszám)
N: neutronszám
A: tömegszám = Z+N
 (Magszerkezet lásd: 10. ea.)

Az elektron hullámtermészete

Részecske-hullám dualitás: Az elektron egyszerre tekinthető szubatomi részecskének és hullámjelenségnek. (Anyaghullámokról lsd. 2. ea.)

Az elektron hullámhossza (1923):

$$\lambda = \frac{h}{p}$$

h : Planck állandó
 p : impulzus
 m_e : tömeg
 v : sebesség

A hullámtermészet kísérletes bizonyítéka (1927-28): Elektronsugarak interferenciája Kristályrácsra és fémrácson.
 (J. Davisson, L.H. Germer and G.P. Thomson, lsd. 2. ea.)

Az elektron hullámtermészete

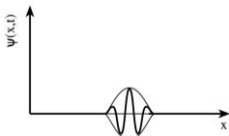
Erwin Schrödinger
1887-1961

Az elektronhullám terjedési törvénye (1926):

A hullámfüggvény (állapotfüggvény) $\Psi(x,t)$ az elektronhullám „amplitudóját” a hely (x) és az idő (t) függvényeként adja meg.
 Az elektront mint kiterjedt, folytonos töltésselhőt írja le, aminek a tér minden pontjában Ψ^2 -tel arányos töltéssűrűsége van..

„hullámcsoport”

hely: ahol $\Psi(x,t) \neq 0$
impulzus (p): a fv. alakja adja meg

Szabad elektron terjedése

1. $\Psi(x,t) \neq 0$ több pontra is teljesül $\rightarrow$ a hely nem határozható meg egyetlen számmal.

2. $\Psi(x,t)$: nem periodikus függvény $\rightarrow$ nincs egyértelmű hullámhossza $\rightarrow$ A kb. legnagyobb (λ_1), ill. legkisebb (λ_2) értékek között bármilyen λ -val jellemezhető.

$$\text{Mivel } p = \frac{h}{\lambda}, \quad v = \frac{p}{m_e} \quad \text{és} \quad s = v \cdot t$$

Sem az impulzus, sem a sebesség, sem az elmozdulás nem határozható meg egyetlen számmal $\rightarrow s_1$ és s_2 között bármilyen értékkel jellemezhető $\rightarrow \Psi(x,t)$ szétterül a terjedés közben. Új hullámhegyek és -völgyek jelennek meg.

Werner Karl Heisenberg
1901-1976

Heisenberg-féle határozatlansági reláció (1927):

Az állapotfüggvény $\Psi(x,t)$ önmagában teljesen határozott, egyértelmű függvény. A hordozott információ egy része (pl. hely, impulzus) azonban határozatlan.

$$\Delta x \cdot \Delta p \geq h$$

Δx : hely határozatlansága
 Δp : impulzus határozatlansága
 h : Planck' állandó

Konklúzió: Minél pontosabban meghatározott az elektron helye, annál kevésbé meghatározott az impulzusa (és sebessége), és fordítva.

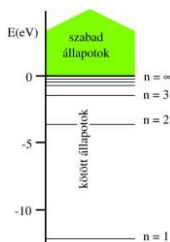
Általános elv: a részecskéket jellemző más komplementer változókra is érvényes. Pl.:

$$\Delta E \cdot \Delta t \geq h$$

8

Mi a helyzet a kötött állapotú elektronokkal?

1. Atommag elektromos erőtere hat rájuk.
2. Az állapotfüggvényt saját irányába tereli (torzítja).
3. Az elektronok impulzusa határozatlan $\rightarrow$ a szétterülés érvényben marad.
4. Nincs elég energiájuk az atom elhagyására $\rightarrow$ kötött állapot.

Következmény:

Dinamikus egyensúly (magvonzás és szétterülés között).

Szimmetrikus alak (állóhullámszerű)
Stacionárius függvény $\rightarrow \Psi(x)$

Mivel Δt teljesen határozatlan $\rightarrow E$ teljesen határozott $\rightarrow$ **diszkrét energiaszintek**.

9

Kvantált atomi elektronállapotok

Az elektron állapota kvantumszámokkal (4db) írható le:

kvantumszám	lehetséges értékei	Mit jellemez?	Mit ad meg?
fő	$n=1,2,3,\dots,7$	elektronhéj	energiaszint
mellék	$l=0,1,2,\dots,(n-1)$ or: s, p, d, f	alhéj	impulzusmomentum (perdület) nagysága
mágneses	$m_l=-l,\dots,0,\dots,+l$	orbitál (elektronpálya) az alhéjon	impulzusmomentum (perdület) iránya
spin	$m_s=\pm 1/2$	elektron saját perdületét (spinjét)	spin iránya (nagysága konstans)

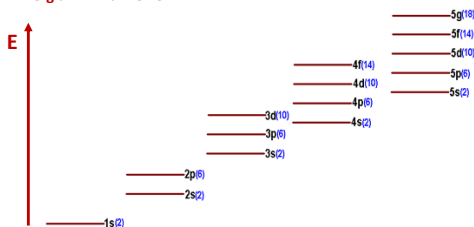
Elektronpálya (orbitál): n, l, m_l kvantumszámokkal jellemezhető állapot. Rajta max. 2 db, ellentétes spinű elektron tartózkodhat.

10

Hogyan foglalják el az elektronok a kvantumállapotokat?

Pauli elv: Egy atomon belül nem lehet két olyan elektron, amelynek mind a 4 kvantumszáma megegyezik.

Energiaminimum elve

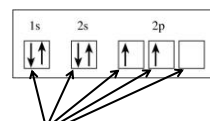

Hund szabály: Adott elektronkonfigurációra a legalacsonyabb energiájú állapot a legnagyobb eredő spinértéknél van.

Hogyan foglalják el az elektronok a kvantumállapotokat?

Konfiguráció: Megadjuk a (teljesen vagy részlegesen) betöltött alhéjakat és az ekvivalens (azonos alhéjhoz tartozó) elektronok számát.

Egy példa: Szénatom, $Z=6$

Elektronpálya (orbitál): n, l, m_l kvantumszámokkal jellemezhető állapot. Rajta max. 2 db, ellentétes spinű elektron tartózkodhat.

12

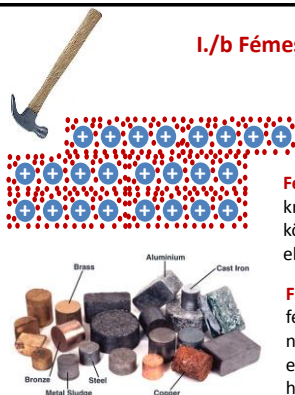

I./b Fémek kötése

- Atomokat közös elektronpályák tartják össze
- Vegyértékelektronok (itt energiasávot alkotnak)
- Erős kötés: $E_k > 1 \text{ eV}$
- Nincs értelmezve két atomra, sokatomos rendszerek

Periodic Table of the Elements

I./b Fémek kötése

Fémrács: pozitív fémionok kristályos rendben, körülöttük közös pályát kialakító, delokalizált elektronrendszer.

Fizikai tulajdonságok:
fémek szín
nyújthatóság, alakíthatóság
elektromos vezeték
hővezetés

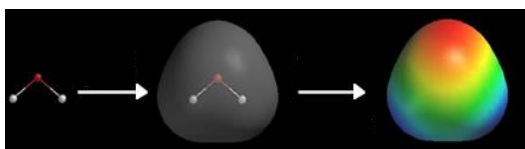
II. Elektrosztatikus kölcsönhatáson alapuló kötések

Elektronegativitás fogalma

Meghatározza, milyen erővel vonzza az atom a (kovalens) kötésben lévő elektronokat.

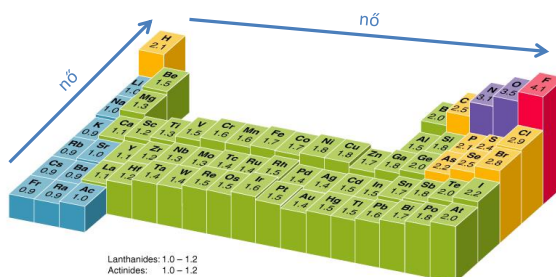
Egysége önkényes (Pauling, Mulliken, Sanderson és más skálák)

$$EN = |E_{\text{ionizációs}}| + |E_{\text{elektronaffinitás}}|$$

II. Elektrosztatikus kölcsönhatáson alapuló kötések

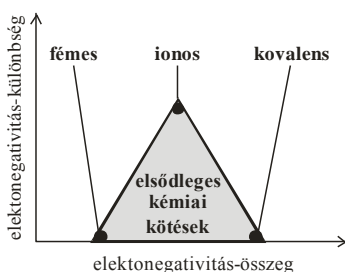
Elektronegativitás L. Pauling szerint (relatív egységekben)

II. Elektrosztatikus kölcsönhatáson alapuló kötések

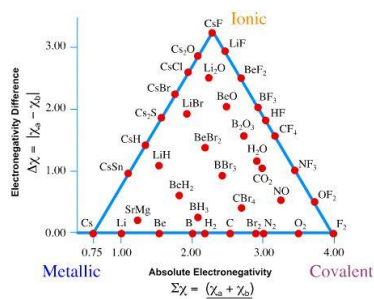
Elektronegativitás különbség:

$< 0,6$ (apoláris kovalens) $0,6 - 2,1$ (poláris kovalens) $2,1 <$ (ionos)

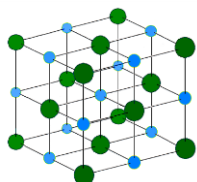
II. Elektrosztatikus kölcsönhatáson alapuló kötések

Példa: (Ez a modell (N. C. Norman) nem a Pauling skála szerinti EN értékeket használja!)

II./a Ionos kötés

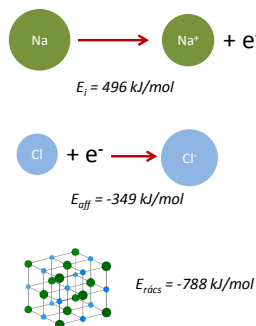
- (+) és (-) ponttöltések között Coulomb erők
- Heteropoláris kötések „határesetek”
- Nagy EN különbségű atomok között (pl. NaCl , $\Delta \text{EN} = 3,0 - 0,9 = 2,1$)
- Általában sokatomos kristályok, de értelmezhető két atomra is
- Hosszú hatótávú kh., de ez a közegtől is függ (ld. hidratáció)
- Erős kölcsönhatás ($E_k > 1 \text{ eV}$)

Ionrács: a pozitív és negatív ionok kristályos rendben helyezkednek el sztoichiometriai arányú halmazban.

II./a Ionos kötés

Példa:

Ionizációs energia: kationok létrehozásához (elektronok kiszakításához) befektetendő energia.

Elektronaffinitás: anionok képződése (elektronfelvétel) során történő energiafelszabadulás. (Olykor E befektetést igényel)

Rácsenergia: az ellentétes töltésű ionok kristályrácsba rendeződésekor felszabaduló energia. (E_{pot} csökken)

II./b Dipól-dipól kölcsönhatás

- (+) és (-) atomcsoportok/molekularészek között Coulomb erők
- Permanens dipólus jellegű töltéseloszlás
- Intra/intermolekuláris kölcsönhatás
- Gyenge kölcsönhatás ($E_k = 0,003 - 0,02 \text{ eV}$)
- A dipólusok közti vonzás és tasztítás:

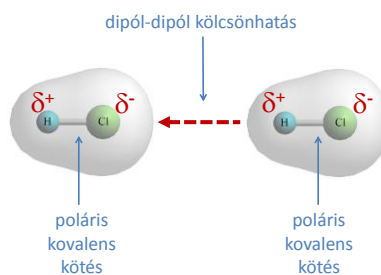
$$E_{\text{vonzó}} = p E$$

p: dipólusmomentum
E: környező partnerek által keltett elektromos télerősség

$E_{\text{tasztító}}$: partnerek elektronfelhőjének tasztítása

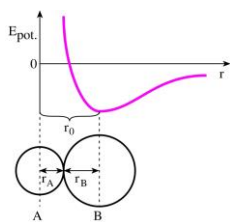
II./b Dipól-dipól kölcsönhatás

Példa:

III. Van der Waals-kölcsönhatások

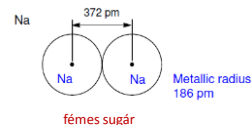
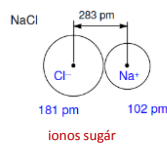
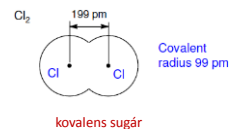
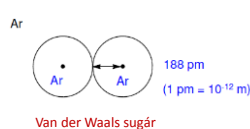
- Apoláris molekulákban/molekularészekben időlegesen kialakuló dipólus egy másik apoláris molekulában dipólust indukál
- Közöttük vonzó (diszperziós, vagy London-féle) erők lépnek fel
- Inter/intramolekuláris kölcsönhatás
- Nagy jelentőség biokémiai reakciókban, szerkezetstabilizálásban
- Gyenge kölcsönhatás ($E_k \sim 0,02 \text{ eV}$)

r_0 : kötéshossz

r_A és r_B : az A és B atom Van der Waals sugara

Atomi méretek fogalma

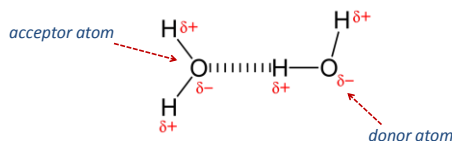

Elektrosztatikus kölcsönhatáson alapuló kötések

Kölcsönhatás	E_{pot} távolságfüggése	E_k
Ion-ion	$1/r$	2-3 eV
Ion-dipólus	$1/r^2$	0,1-0,2 eV
Dipólus-dipólus (rögzített partnerek)	$1/r^3$	0,02 eV
Dipólus-dipólus (hómozgás mellett)	$1/r^6$	0,003 eV
Diszperziós	$1/r^6$	0,02 eV

IV. Hidrogénkötés

- Két nagy elektronegativitású atom között létrejövő H-híd
- Általában **F, N, O** atomok között
- Intermolekuláris / intramolekuláris kölcsönhatás
- Kötéstáv ált.: 0,23 – 0,35 nm
- A kötés térben irányított
- Nagy jelentőség biokémiai reakciókban, szerkezetstabilizálásban
- Közepes erősségű kölcsönhatás ($E_k \sim 0,2$ eV)

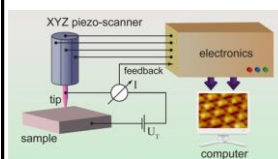

V. Hidrofób kölcsönhatás

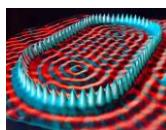

- Vizes közegben értelmezhető (pl. biológiai rendszerek)
- Hidrofób molekulák/molekularészek asszociációja, cél a víz kiszorítása
- Nem csak Van der Waals alapú, hajtóereje a apoláros rész - víz határfelület csökkentése, ezzel a vízmolekulák rendezettségének csökkentése (Isd. entrópiánövekedés elve, 2. félév)
- Intra/intermolekuláris kölcsönhatás
- Nagy jelentőség biokémiai reakciókban, szerkezetstabilizálásban
- Gyenge kölcsönhatás

Pásztázó próbamikroszkópiák (Scanning Probe Microscopy, SPM)

Változatos szerkezetvizsgáló eljárások, melyek egy vékony **szonda** és valamely **felület között** létrejövő atomi szintű **kölcsönhatások detektálásán** alapulnak.

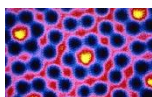
Vasatomok rézen, STM kép

Egy **felületet tapogatunk** le pontról-pontra, akár atomról-atomra.

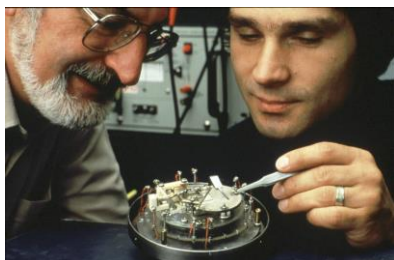
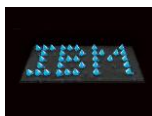
Nem diffrakció-limitált módszerek.

Néhány pm-es pásztázási pontosság.

Scanning Tunneling Microscope (STM) 1981 Pásztázó alagút-mikroszkóp

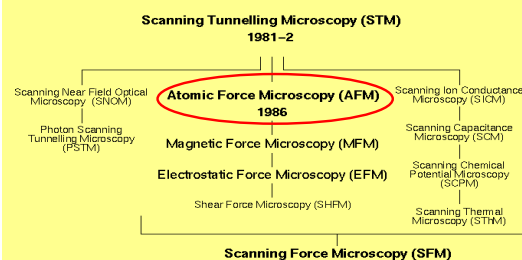

Atomok egy szilíciumlapkán

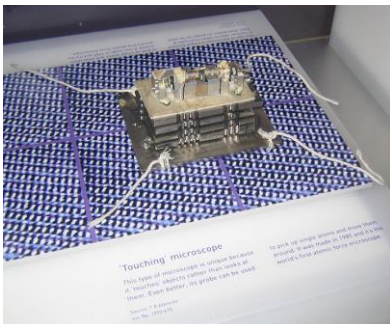
Heinrich ROHRER és Gerd BINNING
Nobel díj: 1986

Scanning Probe Microscopy "Family Tree" (SPM)

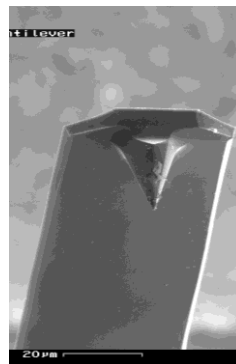

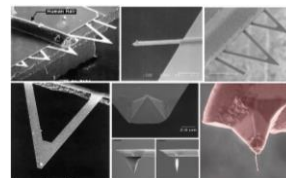
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

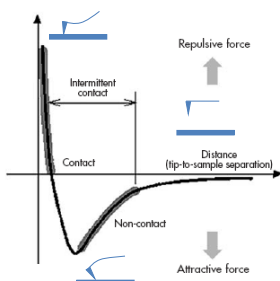
A szonda: piciny tű

Egy kb. 100-500 μm hosszú laprugóhoz (vagy rugólapkához) kapcsolva.
Anyaga: ált. szilícium-nitrid
Általában fémbevonat (Au, Cu, Ni...)
Tűhegy sugara: 0.1 nm – 100 μm
Rugóállandó: $k \sim 0.1\text{-}10\text{ N/m}$
 $f_0 \sim 50\text{-}500\text{ kHz}$

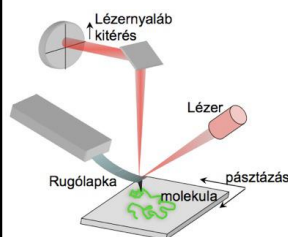
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Atomi kölcsönhatások a tűhegy és a minta között:

- Vonzás és taszítás
- Eredőjük távolságfüggő
- Nagyobb távolságoknál: vonzás (van der Waals erők)
- Közel érve: Coulomb taszítás

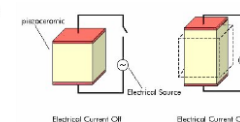
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Pásztázás alapja:

Piezoelektromos effektus : Bizonyos anyagokban (pl. kvartz) deformáció hatására feszültség lép fel.

Inverz piezoelektromos hatás: Feszültség hatására deformáció jelentkezik ($\sim 1\text{nm/Volt}$)

(Bővebben: Ultrahang ea., 2. félév)

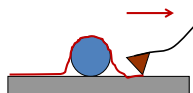
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

- A szonda egy rugalmas, mikroszkópikus méretű laprugóra szerkesztett parányi **tű**.
- A tűhegy atomjai és a minta felületének atomjai között taszító-vonzó **kölcsönhatások** a rugólapka elhajlását okozzák.
- X-Y irányban vonalanként **pásztázzuk** a felületet.
- Vertikális **felbontóképesség akár 10 pm**, a horizontális ennél rosszabb.
- **Levegőben és folyadékban** (fiziológiai közeg) is működőképes
- Szinte mindenféle felületen alkalmazhatók.
- **nm- μm** nagyságú objektumok szkennelhetők.
- **Natív minták vizsgálhatóak**: nem kíván fixálást, festést vagy jelölést.

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Kontakt mód: (Contact mode)

- A tű folyamatos kapcsolatban van a felszínnel.
- A felszínre kifejtett **erőt (a rugólapka elhajlását) konstans értéken tartjuk** a tű és a felszín távolságának szabályozásával (feedback rendszer)
- Pontról pontra regisztráljuk az ehhez szükséges Z irányú elmozdulást.

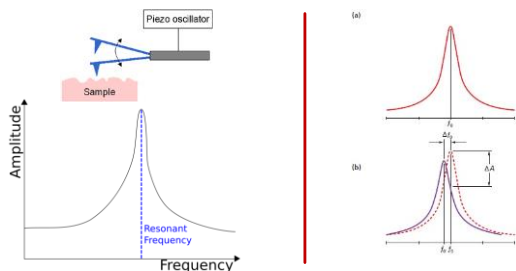

Hátrány: jelentős perturbáció lehet vertikális és horizontális irányban.

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Oscilláló mód: (Tapping mode, Non-contact mode)

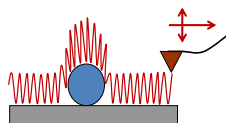
Rezonancia: kényszerrezgés, $f \approx f_0$, nagy amplitúdók

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Oscilláló mód: (Tapping mode, Non-contact mode)

- A tűt a rezonanciafrekvenciájához közeli frekvencián **rezgetjük**.
- A felszínnel való kölcsönhatás miatt a **rezgés amplitúdója megváltozhat**.
- Az **amplitúdót** a tű és a felszín távolságának szabályozásával **tartjuk állandó értéken**.
- Pontról pontra regisztráljuk az ehhez szükséges Z irányú elmozdulást.

Előnye: elvileg kiküszöbölt laterális erő kifejtés, érzékeny minták vizsgálatára is alkalmas.

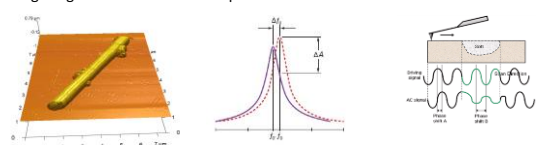
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

magasság kontraszt

amplitúdó-kontraszt

fázis-kontraszt

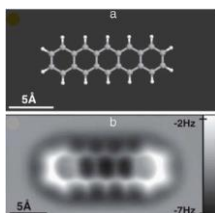

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

<http://www.youtube.com/watch?v=BrsoS5e39H8>

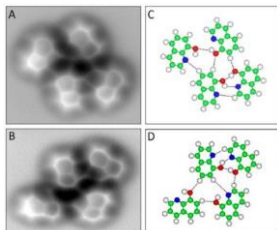
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Példák:

Pentacén molekula
AFM képe

Nature Chemistry 3, 273–278 (2011)

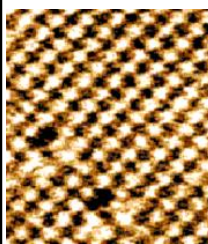

Hidrogénkötések 8-hidroxiquinolin
molekulák között (AFM felvétel)

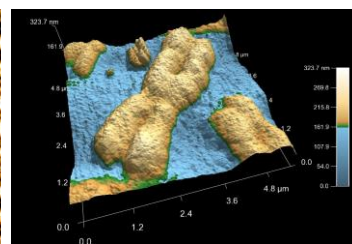
Science 26, 611–614 (2013)

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Példák:

NaCl kristály AFM képe

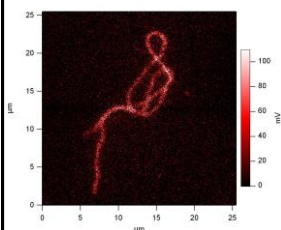

Humán metafázisos kromoszóma AFM képe

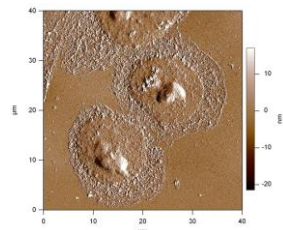

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Példák:

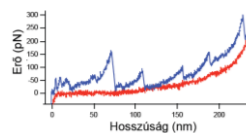
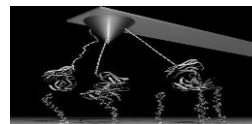
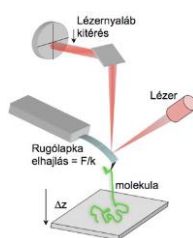
Egyedi aktinpolimer AFM képe

HeLa sejtek AFM képe

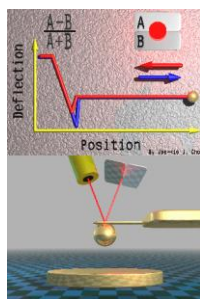
Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Erőspektroszkópia: a mintát erő nyomási és húzási ciklusok során regisztrált erőválaszok. (erő – távolság függvény)
~10 pN érzékenység

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Erőspektroszkópia:

Hook törvény: A rugólapka elhajlása (Δx) arányos az erővel (F): (Rezonancia gyak.)

$$F = k \cdot \Delta x$$

k : rugóállandó

Átszűrési, szakítási, domén-kitekeredési és más erők, viszkózus és elasztikus tulajdonságok mérhetőek így.

51

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Atomic Force Microscopy (AFM), Atomi erő mikroszkópia

Köszönöm a figyelmet!

Pablo Picasso: "Don Quixote"
polikarbonát felületre rajzolva